

نقب و نقدی بر عنوان‌شناسی کتاب‌ها و اشعار سلمان هراتی

مقدمه

یکی از شیوه‌های نوین در پژوهش‌های ادبی و بررسی جریان فکری حاکم بر آثار ادبی، تحلیل و نقد ساختاری عنوان‌ها و نام‌های بخش‌های درونی آنها است، که مبین تطوّر و تحوّل فکری حاکم بر متون، از سویی، و فضای کلی اندیشگی خالق آنها، از دیگر سو، است. این فرایند و بررسی درباره‌ی متن ادبی خلاقانه‌ای چون شعر و هنر ناب، درخور اعتمادتر به نظر می‌رسد. نمونه‌ی این شیوه از تحلیل، تلاش شفيعی کدکني در زمینه‌ی اجتماعی شعر فارسی است که برای نشان دادن ضرورت چنین بررسی‌ای، اشعار معاصر عرب را با رویکردی نو بررسی کرده است. وقتی هزار یا بیشتر از هزار مجموعه شعر را از این دیدگاه، یعنی از دیدگاه «نام مجموعه‌ها»، طبقه‌بندی، تجزیه و تحلیل و این طبقات را بر ادوار تاریخی یک قرن توزیع کنیم، در خواهیم یافت که در مجموع، در هر دوره‌ای چه نوع حال و هوایی حاکم بوده است. با این نگاه، می‌توان گفت هیچ ضرورتی ندارد که برای تحلیل ساحت‌های جمال‌شناسی یک شاعر، حتماً دیوان‌های او خوانده شود و می‌توان از روی نام کتاب‌ها، ذهنیت او را تحلیل کرد (شفيعی کدکني، ۱۳۸۶: ۴۴۲). با توجه به این شیوه بررسی، می‌توان آن را در زمره توجه انحصاری به متن برشمرد. در یک نگاه فراگیر، سه شیوه نقد ادبی با توجه به مؤلف، خود متن و خواننده وجود دارد:

۱. پرداختن به مؤلف: این نقد مبتنی بر مؤلف است و شامل دو نقد «زندگینامه‌ای» و «روان‌شناختی» است.
۲. توجه انحصاری به متن: این نقد مبتنی بر متن / پیام و فارغ از نویسنده / گوینده است؛ متن را مورد مذاقه قرار می‌دهد و افکار در آن دخیل نیست. رولان بارت به مرگ مؤلف اشاره دارد و در پاسخ به پرسش «در اثر چه کسی سخن می‌گوید؟» می‌گوید: «متن سخن می‌گوید» (Fowler, ۱۹۸۹: ۸۰).

در این نقد، استقلال با متن آفریده شده است که تشخّص و هویت یافته

دکتر مصطفی گرجی*

دکتر فرهاد درودگریان**

سیده ساره میری***

چکیده

یکی از شاعران برجسته پس از انقلاب اسلامی، سلمان هراتی است که در حوزه و قالب‌های مختلف شعری طبع آزمایی کرده است. از او در حوزه شعر بزرگسالان و نوجوانان، ۱۷۶ عنوان شعر، در سه مجموعه شعری باقی مانده است که بررسی و تحلیل آنها به منظور جریان‌شناسی دقیق شعر پس از انقلاب، امری ضروری به شمار می‌آید.

در این مقاله، نویسندگان با توجه به مجموعه عنوان‌های شعری سلمان هراتی در سه دفتر، سعی کرده‌اند بدون توجه به محتوای خود اشعار، در گام اول خوانشی تازه از اشعار شاعر عرضه کنند. فرضیه این پژوهش در آغاز این بوده است که بدون توجه به خواندن اشعار یک شاعر، در مرحله اول صرفاً با تأمل در نام و عنوان اشعار، می‌توان مجموعه دستگاه فکری او را بررسی و کشف کرد. بر این اساس، ضمن طبقه‌بندی مجموعه اشعار هراتی در دو بستر صورت (عناصر زبانی و صناعات ادبی) و محتوا، آن هم صرفاً بر اساس عنوان‌شناسی اشعار، به این نکته دست یافته شد که میان عنوان و اندیشه حاکم بر اشعار هراتی، انسجام و پیوندی استوار، هم در حوزه صورت و هم در حوزه محتوا، وجود دارد.

واژه‌های کلیدی: سلمان هراتی، عنوان‌شناسی، شعر معاصر، ساختار.

است و دیگر مهم نیست که مؤلف کی، چگونه و به چه سبب به آفرینش دست زده است. این صرفاً به آن معنا نیست که یکسره به زندگی مؤلف بی‌توجه باشیم؛ چرا که باید زندگی مؤلف را پایه دلالت‌های معنایی اثر بدانیم و نه اینکه یکسره انکار کنیم... نقد فرهنگی از زندگی مؤلف آغاز می‌شود؛ آن هم زندگی فرضی مؤلف؛ چرا که زندگی در تمامیتش شناختنی نیست. اما اگر زندگی و روان مؤلف شناختنی هم بود، باز کار اصلی آغاز از زندگی متن بود، نه زندگی مؤلف (احمدی، ۱۳۷۰: ۲۱۴).

نظریه‌های مبتنی بر متن، به ترتیب تاریخی «شکل‌گرایی روسی»، «نقد نو آمریکا» و «ساختارگرایی فرانسوی» است. ۳. **کانون توجه به سوی خواننده:** این دیدگاه، (پدیدارشناسی) مبتنی بر گرایش‌های فلسفی نوینی است که بر نقش محوری دریافت‌کننده تأکید می‌کند. هوسرل، پایه‌گذار این نوع از گرایش فلسفی به متون، هدف صحیح بررسی فلسفی را نه عینیات موجود در جهان، بلکه محتوای آگاهی می‌دانست. آگاهی، همواره آگاهی از چیزی است، و همین چیزی که در آگاهی ما پدیدار می‌شود، برای ما حقیقتاً واقعی است (سلدن، ۱۳۷۲: ۲۵۱). با این دیدگاه، برداشت‌های مختلف از یک متن واحد پدید می‌آید و هر کسی از ظن خود با اثر ادبی ارتباط برقرار می‌کند. گادامر بر این باور است که هیچ امکانی برای شناخت یک متن ادبی، آن‌چنان که هست، وجود ندارد و بنابراین دیگر به هیچ وجه نمی‌توانیم درباره معنای یک متن ادبی صحبت کنیم، بدون آنکه به سهم خواننده در آن توجه کرده باشیم (ایگلتون، ۱۳۶۸: ۹۹).

مهم‌ترین نظریه سال‌های اخیر که معطوف به خواننده است، نظریه «دریافت» یا نظریه «واکنش خواننده» است. نقدهایی که بر پایه این نظریه بر آثار ادبی صورت می‌گیرد، حول احساس‌ها، هیجان‌ها و دریافت‌های عاطفی خواننده است و غلبه خواننده بر مؤلف و اثر ادبی مشهود است. توجه انحصاری به متن، درنگ در شکل و صورت متن است. ساختار و ساختمان اثر ادبی، معنی را به دنبال خود می‌آورد، نه اینکه شکل و ظاهر «الفاظ» برای بیان معنی آورده شوند. یکی از اجزاء کلام که دارای اهمیت است، عنوان یا تیتر است که خلاصه‌ترین نوع در بیان موضوع و محتواست، که اگر همراه با کارکردهای ادبی باشد، هنر آفریننده را نیز نشان می‌دهد. از الگوهای تحلیل متن ادبی، تحلیل ساختار متن یا انسجام متن با رویکرد به نام و عنوان‌های آن است، که شامل روابط و مناسبات میان جملات و عباراتی است که در یک مجموعه آورده می‌شود تا اثر را به یک ساختمان منسجم و همبسته تبدیل کند؛ چرا که میان عنوان و مقدمات هر جزء هنری و ادبی با شاکله متن ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد که کشف این ارتباط در محورهای زبانی - ساختاری و محتوایی، می‌تواند به تحلیل واقعی متن بینجامد. در این میان، رابطه عنوان یک اثر - در معنای عام - با محتوای آن، و عنوان‌های درونی یک اثر با عنوان اصلی آن، از یک سو، و ارتباط عنوان اصلی یک متن و عنوان‌های فرعی داخل متن با روح و روان متن، از سویی دیگر، مسئله‌ای است که کمتر در تحقیقات ادبی بدان توجه شده است.

بر این پایه سعی می‌کنیم مجموعه اشعار سلمان هراتی را که در ۳ مجموعه و ۱۷۵ عنوان شعر سروده شده است، در حوزه عنوان‌شناسی و با رویکرد به روابط «درون مجموعه‌ای» و «بین مجموعه‌ای» بررسی نماییم. نخست باید مجموعه‌ها و قالب‌های آنها را بشناسیم تا به مناسبات عنوان و متن بپردازیم.

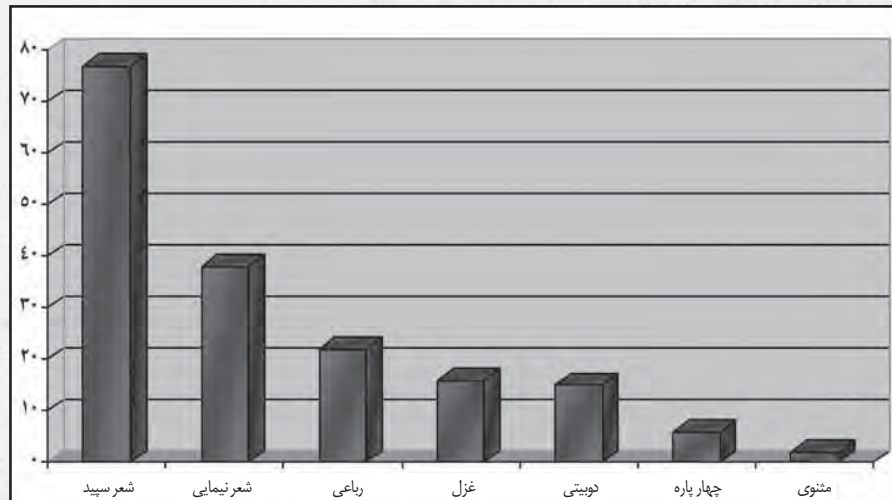
مجموعه‌ها و قالب‌های شعری

سلمان هراتی دارای سه مجموعه شعر از آسمان سبز، دری به خانه خورشید و از این ستاره تا آن ستاره (برای کودکان و نوجوانان) است. قالب‌های شعری موجود در این آثار، شعر سپید، شعر نیمایی، رباعی، غزل، دوبیتی، چهارپاره و مثنوی است. کوشش او در هفت قالب شعری، نشان از مهارت همه‌جانبه او در شعر است. در ذیل، جدول و نمودار فراوانی قالب‌ها در سه مجموعه آمده است:

جدول فراوانی قالب‌ها:

نوع	از آسمان سبز	دری به خانه خورشید	از این ستاره تا آن ستاره	کل مجموعه‌ها
شعر سپید	۳۳	۴۲	۲	۷۷
شعر نیمایی	۶	۱۶	۱۶	۳۸
رباعی	۱۸	۴	—	۲۲
غزل	۸	۸	—	۱۶
دوبیتی	۱۰	—	۵	۱۵
چهارپاره	۲	—	۴	۶
مثنوی	۱	۱	—	۲
جمع	۷۸	۷۱	۲۷	۱۷۶

نمودار میله‌ای فراوانی قالب‌ها

از مجموع ۱۷۶ شعر، شعر سپید در کل آثار با ۷۷ مورد، بیشترین بسامد را دارد و شعر نیمایی نیز با ۳۸ مورد، در درجه دوم اهمیت است. اگر بخواهیم شعر کلاسیک و نو را مقایسه کنیم، باز می‌بینیم که نسبت شعر نو به شعر سنتی، ۱۱۵ به ۶۱ است و این نشان از علاقه شاعر به جریان شعر عصر خویش دارد. در میان اشعار کلاسیک، رباعی با ۲۲ نمونه، بیشترین تعداد را دارد. سلمان هراتی نیز در سرودن رباعی، همسوی دوستانش بوده و به این قالب شعری توجه داشته است. غزل اجتماعی امروزی وی با ۱۶ نمونه، در جایگاه دوم اشعار کلاسیک قرار گرفته و دوبیتی نیز با ۱۵ مورد، سوم است. اگر بخواهیم از حیث حجم بر این اشعار نظر بیفکنیم، مجموع رباعی، دوبیتی و چهارپاره، با ۴۳ نمونه، در حدود ۷۰٪ شعر کلاسیک را به خود اختصاص داده‌اند. با وجود این، حجم شعر سنتی نسبت به شعر نو بسیار کمتر از نسبت تعدادشان است.

درباره شعر هراتی می‌توان گفت او در قالب‌های کلاسیک، مثل غزل، رباعی، دوبیتی، چهارپاره و مثنوی، طبع آزمایی کرده است؛ اما بیشترین اهتمام او صرف آفرینش سروده‌هایی در قالب نو، خصوصاً شعر سپید، شده و علت آن، دغدغه برای هم‌زبانی و همدلی مستقیم و بی‌تکلف او با مخاطبانش است تا از این طریق، در ساده‌ترین صورت، پیامش بی‌نیاز از تأمل و درنگ دریافت گردد. لذا با توجه به رویکرد فراوان سلمان به شعر سپید و با توجه به داشتن توانایی درخور ملاحظه او در سرودن سایر قالب‌های شعری، می‌توان دریافت که او کمتر در بند فرم و شکل است و بیشتر شاعری محتواگرا و اندیشه‌محور است (خادمی، ۱۳۸۵: ۸۹-۹۰).

عنوان، خود بیانگر محتوا و اندیشه شاعر است. در زیر، عنوان اشعار مجموعه‌ها را به ترتیب تاریخ سروده شدن، به تفکیک از حیث ساخت زبانی و صناعات ادبی به کاررفته در عنوان‌ها که بدان‌ها حیثیت ادبی بخشیده (ادبیت عنوان‌ها) بررسی می‌کنیم. ساخت زبانی در پنج طبقه «ساخت تک کلمه»، «ساخت دو جزئی»، «ساخت نحوی چند جزئی»، «ساخت جمله» و «ساخت پیوندی» است.

۱. از آسمان سبز

در این مجموعه ۷۲ شعر وجود دارد که به شیوه زیر تقسیم‌بندی عنوان‌ها صورت می‌گیرد:

الف. عنوان‌هایی با ساخت تک کلمه، شامل کلمه‌های ساده، واژه‌های اشتقاقی و تصریفی. در این مجموعه، ۲۲ عنوان تک کلمه وجود دارد که عبارتند از: گالش، جریمه، بی‌بنیادی، قیامت، دریایی، آرزو، عاشورایی، توسل، تمنا، عشق، هم‌زبانی، ارمغان، پل، آرزو، شکفتن، جست‌وجو، تنهایی، بی‌دردی، دعوت، ترانه، جنگلی (۲ مورد) که از میان آنها، ۹ مورد تکرار عنوان در داخل متن است که حدود ۴۱٪ آنها را شامل می‌شود و عبارت است از گالش، جریمه، عشق، هم‌زبانی، ارمغان، پل، شکفتن، تنهایی، ترانه.

ب. عنوان‌هایی با ساخت دو جزئی، که از اسم با وابسته‌های پسین و پیشین آن ساخته شده و ۲۲ موردند به شرح زیر: زخم آفتاب، پندار نیکه، هزاره آوار، کسوف دل، این صنوبران، غنچه نرگس، مهمان ناخوانده داغ هجران، رونق تماشه موسیقی چشمه‌ها، از بهار، پیغام تو، رود جاری، زمزمه توحید، باران شکوفه، چشم تو، یاد تو، با تو، فیض دل، هوای عشق،

دل دریایی، دل من.

عنوان‌هایی که در متن تکرار شده‌اند شامل هزاره آوار، این صنوبران، غنچه نرگس، مهمان ناخوانده، داغ هجران، رونق تماشا، موسیقی چشمه‌ها، پیغام تو، رود جاری، زمزمه توحید، چشم تو، یاد تو، با تو، فیض دل، دل دریایی و دل من هستند که ۱۶ موردند و حدود ۷۳٪ آنها را شامل می‌شوند.

پ. عنوان‌هایی با ساخت چند جزئی، که به صورت هسته و وابسته‌های پیشین و پسین و همچنین همراه با متمم‌ها و حرف‌های اضافه‌اند و ۲۷ موردند: دوزخ و درخت گردو، بر قله‌های انتظار، ای پاسخ سپیده میرزا و جنگل، ترانه‌های بعثت سبز (۷ مورد)، در کوچه‌های گریه و هیچ، در آیینۀ پرسش، درنگی در محوطه آفتاب، از بی خطی تا خط مقدم، در خلوت بعد از یک تشییع، دنیا در باتلاق تقلب، با آفتاب صمیمی، آب در سماور کهنه، دست جادوگر آب، اندر مذمت تکلف، از خواب همیشه علف، در حاشیه یادها، تا کومه‌های آبی دریا، به یاد شهیدان، ای گل خوش‌بو، با نیت عشق، فقط ۷ مورد و حدود ۲۶٪ از این گروه در متن تکرار شده‌اند: بر قله‌های انتظار، میرزا و جنگل، دست جادوگر آب، تا کومه‌های آبی دریا، به یاد شهیدان، ای گل خوش‌بو، با نیت عشق.

ت. عنوان‌هایی با ساخت جمله که ۶ مورد در این گروه قرار می‌گیرند: آنان هفتاد و دو تن بودند، صبح انعکاس لبخند توست، ای که امکان بهاری، آمد به دستگیری این باغ، دریا تویی، بهار با تو درختی ست. ۵ مورد از این موارد در متن عیناً آمده‌اند که بیش از ۸۳٪ را شامل می‌شوند: صبح انعکاس لبخند توست، ای که امکان بهاری، آمد به دستگیری این باغ، دریا تویی، بهار با تو درختی ست.

ث. عنوان با ساخت پیوندی: یک دهن ناسزا به محتکران قریه آلی الله، که در متن تکرار نشده است. با توجه به این، شاعر در آوردن عنوان‌هایی راغب است که ساخت جمله ندارند و بخشی از جمله سترده شده است و مخاطب، خود به آن پی می‌برد. در مجموع، ۳۷ عنوان در متن تکرار شده‌اند که ۵۱٪ آنها را شامل می‌شود و انسجام صوری از طریق تکرار، نسبتاً مورد توجه شاعر قرار گرفته است. صناعات ادبی موجود در عنوان‌های این مجموعه عبارتند از: استعاره: ۱۷ مورد، شامل «زخم آفتاب»، «ترانه‌های بعثت سبز» (۷ مورد)، «در کوچه‌های گریه و هیچ»، «درنگی در محوطه آفتاب»، «دنیا در باتلاق تقلب»، «با آفتاب صمیمی»، «کسوف دل»، «در حاشیه یادها»، «تا کومه‌های آبی دریا»، «رونق تماشا» و «موسیقی چشمه‌ها» است.

تشبیه: ۹ مورد، شامل «بر قله‌های انتظار»، «هزاره آوار»، «در آیینۀ پرسش»، «دنیا در باتلاق تقلب»، «داغ هجران»، «باران شکوفه»، «دریا تویی»، «بهار با تو درختی ست» و «دل دریایی» است.

تشخیص: ۶ مورد، شامل «ای پاسخ سپیده»، «دست جادوگر آب»، «از خواب همیشه علف»، «آمد به دستگیری این باغ»، «ای گل خوش‌بو» و «فیض دل» است.

ایهام: ۲ مورد، شامل «این صنوبران» و «غنچه نرگس» است.

متناقض‌نما: ۱ مورد، شامل «از بی خطی تا خط مقدم» است.

از میان ۳۵ صنعت ادبی فوق، استعاره با ۱۷ مورد، بیشترین بسامد را دارد. تشخیص هم نوعی استعاره است که اگر آن را با استعاره به شمار آوریم، حدود ۶۶٪ صناعات ادبی را شامل می‌شوند. نکته درخور تأمل در این باره آن است که بهترین شیوه هنری برای بیان مطلب، استعاره است. استعاره در عین موجز بودن، چیزی را چیز دیگری می‌پندارد و از نیکوترین آفرینش‌های خیال آدمی است. صورت گسترده‌شده این صنعت، تشبیه است که بعد از استعاره، بیشترین بسامد را در اشعار سلمان دارد. در ایهام هم درگیری ذهن میان دو امر است؛ نوعی دوگانگی ذهن و عین که شاعر عمدتاً به کار برده است. در متناقض‌نما نیز دو امر ناساز را در کنار هم می‌آورند و هم‌سنخ یکدیگر می‌کنند. می‌توانیم اساس همه این ۳۵ عنوان را نوعی تشبیه بدانیم که بیش از نصف آنها به صورت کمال‌یافته خود، یعنی استعاره مصرحه یا تشخیص، آشکار شده است.

۲. دری به خانه خورشید

در این مجموعه ۷۱ شعر موجود است، که طبقه‌بندی عنوان‌ها به قرار زیر صورت می‌گیرد:

الف. عنوان‌هایی با ساخت تک‌کلمه: در این مجموعه ۲۵ عنوان تک‌کلمه وجود دارد. نیاپش‌واره‌ها (۱۵ مورد)، سرباز، افسردگی، هدیه زندگی، سفر، واقعه، حرف بدرقه، بهار، سرنوشت از میان اینها، ۵ عنوان افسردگی، زندگی، سفر، بهار، سرنوشت در متن تکرار شده‌اند که ۲۰٪ آنها را شامل می‌شود.

ب. عنوان‌هایی با ساخت دو جزئی: ۲۱ مورد، شامل زمزمه جویبار، ستاره دنباله‌دار، ناگهان بهار، آشنای شالیزار، شام غریبان (۴ مورد)، تدفین مادر بزرگه دوام باغچه، فرو کش آتش فشان، داغ‌دارترین لاله لحظه دیدار، ای عشق، نیاز محو شدن،

معصیت بودن، خواهش شکستن، شوق رهایی، کشف آفتاب هوای باغ، هزاره عطش. از میان این عنوان‌ها، ۱۲ مورد، زمزمه جویبار، ستاره دنباله‌دار، شام غریبان (۱)، دوام باغچه، داغ‌دارترین لاله، لحظه دیدار، نیاز محو شدن، معصیت بودن، خواهش شکستن، شوق رهایی، هوای باغ و هزاره عطش در متن عیناً آمده‌اند که حدود ۵۷٪ از آنها را تشکیل می‌دهد.

پ. عنوان‌هایی با ساخت چند جزئی: ۲۲ عنوان در نیمه آخرین ماه بهار، در انتظار بهار حقیقی، عید در دو نگاه جمهوری گل محمدی، شرح موارد حساس (۳ مورد)، زمستان قرن بیستم، عصا یک حسرت، سرود برای مرد فروتن، در پشت پرده عادت پاسخ یک نامه، و نه حتی شعر، امتزاج آسمان و خاکه سبک‌بار تر از ابر، یک چمن داغ، پیش از تو، سجاده باد و باران، محض رضای عشق، تا صدای شکوفه، تا طهر طهور و تا زمزمه مرگ. از میان آنها ۱۰ عنوان جمهوری گل محمدی، و نه حتی عشق، امتزاج آسمان و خاکه یک چمن داغ، پیش از تو، سجاده باد و باران، محض رضای عشق، تا صدای شکوفه، تا طهر طهور و تا زمزمه مرگ در درون متن تکرار شده‌اند که تقریباً ۴۵٪ آنها را شامل می‌شود.

ت. عنوان‌هایی با ساخت جمله: که ۳ ساخت جمله‌ای من هم می‌میرم، پرندگان می‌آیند و تو مرا خواهی بود، هر سه آنها در متن تکرار شده‌اند.

۳۰ عنوان از مجموعه دری به خانه خورشید در طول متن‌ها تکرار شده‌اند که بیش از ۴۲٪ آنها را شامل می‌شود. از نکات درخور توجه در این دو مجموعه، آن است که شاعر در نخستین اثر خویش، از واژه «تو» در عنوان‌هایش بسیار استفاده کرده است. مثلاً: صبح انعکاس لبخند توست در حاشیه یادها، دریا تویی، بهار با تو درختی ست، پیغام تو، چشم تو، یاد تو و با تو و اگر با باریک‌بینی بنگریم، ندا را نیز می‌توان در مفهوم «تو» فرض کرد.

در این مجموعه نیز شاعر تمایل به آوردن عنوان‌های تک‌کلمه، دو جزئی و چند جزئی دارد و فقط سه جمله را به صورت عنوان آورده است و حتی ساخت پیوندی را به کار نگرفته است. صناعات ادبی موجود در عنوان‌ها به قرار زیرند: استعاره: ۶ مورد، شامل «در انتظار بهار حقیقی»، «جمهوری گل محمدی»، «عصا یک حسرت»، «داغ‌دارترین لاله»، «یک چمن داغ» و «کشف آفتاب».

تشخیص: ۶ مورد، شامل «زمزمه جویبار»، «داغ‌دارترین لاله»، «ای عشق»، «محض رضای عشق»، «تا صدای شکوفه» و «تا زمزمه مرگ».

تشبیه: ۴ مورد، شامل «زمستان قرن بیستم»، «پشت پرده عادت»، «سجاده باد و باران» و «هزاره عطش».

ایهام: ۲ مورد، شامل «داغ‌دارترین لاله» و «کشف آفتاب».

اشتقاق: ۱ مورد، شامل «تا طهر طهور».

متناقض‌نما: ۱ مورد، «فروکش آتش‌فشان».

مجاز: ۱ مورد، «یک چمن داغ».

در این مجموعه نیز استعاره و تشخیص بیشترین بسامد را دارند و بعد از آنها تشبیه قرار دارد. هرچند تعداد صناعات کمتر و تنوع بیشتر شده، باز تمایل شاعر به استعاره است. تشخیص و استعاره در حدود ۵۷٪ صناعات ادبی را شامل می‌شوند و با تشبیه به بیش از ۷۶٪ می‌رسد.

۳. از این ستاره تا آن ستاره

در این مجموعه ۲۷ شعر موجود است که ۵ دوبیتی پایانی آن فاقد عنوان است و لذا این ۲۲ مورد بررسی شد:

الف. عنوان‌هایی با ساخت تک‌کلمه: ۸ عنوان، شامل صبح، زندگی، دستور، پیام، خاطره، برادری، فرده پاییز، که ۴ مورد صبح، زندگی، فردا و پاییز در متن تکرار شده‌اند و ۵۰٪ این گونه عنوان‌ها را شامل می‌شوند.

ب. عنوان‌هایی با ساخت دو جزئی: ۷ مورد، شامل امتحان نهایی، جای احمد، سرو کوچک، زنگ انشاء، حجله سرخ، لک‌لک سپید، ای جویبار، که ۵ مورد امتحان نهایی، جای احمد، سرو کوچک، حجله سرخ و لک‌لک سپید در متن عیناً آمده است و بیش از ۷۱٪ آنها را در بر می‌گیرد.

پ. عنوان‌هایی با ساخت چند جزئی: ۵ مورد، شامل از این ستاره تا آن ستاره، دفتر نقاشی من، قصه بازگشت پدر، جبهه به علاوه تو، ۳ عنوان شامل دفتر نقاشی من، قصه بازگشت پدر و از کوچه مادر متن تکرار شده‌اند که ۶۰٪ این عنوان‌ها را به خود اختصاص داده‌اند.

ت. عنوان‌هایی با ساخت جمله: ۲ عنوان هیچ می‌دانی و می‌آیی، که هر دو در متن تکرار شده‌اند.

از مجموع ۲۲ عنوان، ۱۴ عنوان در متن تکرار شده و با بیش از ۶۳٪ نشان از انسجام ظاهری عنوان‌ها با متن است. باز در این مجموعه هم، شاعر توجهش به عنوان تک‌کلمه و دو جزئی و چند جزئی است و فقط دو عنوان

جمله آورده است.

در این اثر دو صنعت ادبی یافت شد: استعاره: حجله سرخ، و تشخیص: ای جویبار.

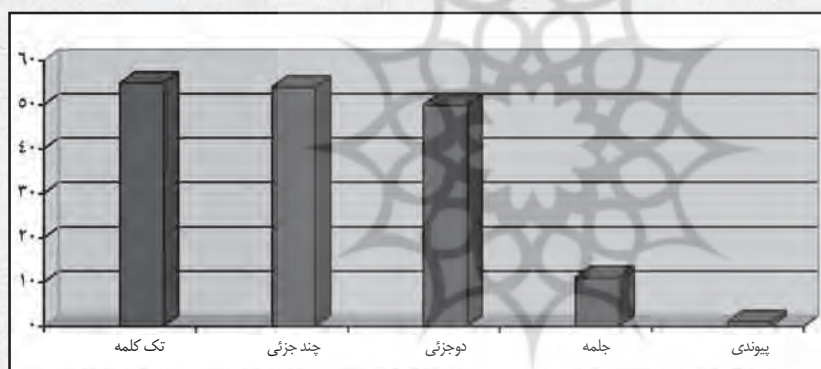
بررسی عنوان‌های مجموعه‌ها با رویکرد ساخت زبانی

با توجه به بررسی ساخت زبانی مجموعه‌ عنوان‌های اشعار هراتی، «تک کلمه‌ها» عنوان‌های غالب هستند؛ اما اکنون کل مجموعه‌ها را با هم مقایسه می‌کنیم:

جدول بسامد ساخت کلامی در سه مجموعه:

نوع	از آسمان سبز	دری به خانه خورشید	از این ستاره تا آن ستاره	کل مجموعه‌ها	درصد از کل
تک کلمه	۲۲	۲۵	۸	۵۵	۳۲,۱۶
چند جزئی	۲۷	۲۲	۵	۵۴	۳۱,۵۷
دو جزئی	۲۲	۲۱	۷	۵۰	۲۹,۲۳
جمله	۶	۳	۲	۱۱	۶,۴۳
پیوندی	۱	—	—	۱	۰,۵۸
جمع کل	۷۸	۷۱	۲۲	۱۷۱	۹۹,۹۷

نمودار میله‌ای ساخت کلامی در سه مجموعه

پس از تک کلمه‌ها، با ۳۲,۱۶٪ ساخت‌های چند جزئی و دو جزئی در رتبه‌های بعدی اهمیت هستند که حدود ۹۳٪ را شامل می‌شوند. این آمار مبین توجه شاعر در انتخاب عنوان موجز است. ۱۰۴ عنوان، که ۶۰,۸٪ عنوان‌ها را شامل می‌شود، ساخت دو جزئی و چند جزئی است، که بهترین جایگاه آفرینش ترکیبات جدید است و می‌توان ویژگی سبکی شاعر را در آن جست. تمایل وی به ساخت نحوی، از عنوان اصلی آثارش آشکار است. هر سه مجموعه از آسمان سبز، دری به خانه خورشید و از این ستاره تا آن ستاره، ساخت نحوی چند جزئی هستند و شاعر در انتخاب نام آثارش هم قوه خیال شاعری‌اش را به کار گرفته است. آسمان، خورشید و ستاره، در ذهن او تشخیص و برجستگی یافته‌اند که در نام اصلی کتاب‌هایش به کار رفته‌اند و می‌توان پی برد که او علاقه‌ای خاص به آسمان و ملایماتش داشته است. این عناصر آسمانی حاکی از روح آسمانی اوست، که از آغاز جنگ، اشتیاق شهادت داشت و از سوی دیگر، تبلور این روحیه در وجود او انس شبانه و سحرگاهی او با قرآن است. برادرش می‌نویسد: «سلمان انس و الفتی با قرآن داشت. در طول چند سال بعد از انقلاب، هیچ گاه ندیدم او شبی را بدون تلاوت آیاتی از قرآن سر به بالش بگذارد و اگر در شعر توفیقی داشت، از دولت قرآن است (شفیعی، ۱۳۷۳: ۲۱).

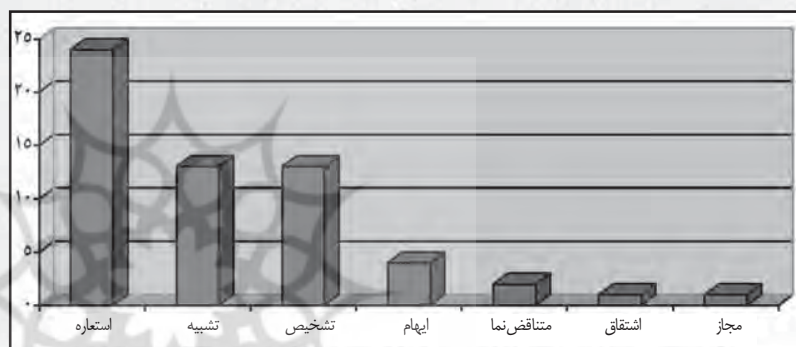
بررسی عنوان‌های مجموعه‌ها با رویکرد ادبی

با توجه به بررسی صنایع ادبی در سه مجموعه، سه عنصر استعاره، تشبیه و تشخیص حدود ۹۰٪ صنعت‌های موجود در عنوان‌های شعری را شامل می‌شود. این سه شگرد هنری، در تقویت مفاهیم شاعر را یاری می‌کنند و اموری را که برای او بیان‌کردنی نیست، در عین زیبایی، ممکن می‌سازند و هرچه قوه خیال توان‌تر باشد، عنوان، که نماینده سخن است، ادبی‌تر می‌شود.

جدول بسامد عنوان‌های ادبی در سه مجموعه:

نوع	از آسمان سبز	دری به خانه خورشید	از این ستاره تا آن ستاره	کل مجموعه‌ها	درصد از کل
استعاره	۱۷	۶	۱	۲۴	۴۲٫۸۵
تشبیه	۹	۴	—	۱۳	۲۳٫۲۱
تشخیص	۶	۶	۱	۱۳	۲۳٫۲۱
ایهام	۲	۲	—	۴	۷٫۱۴
متناقض نما	۱	۱	—	۲	۳٫۵۷
اشتقاق	—	۱	—	۱	۱٫۷۸
مجاز	—	۱	—	۱	۱٫۷۸
جمع کل	۳۵	۲۱	۲	۵۸	۹۹٫۹۴

نمودار میله‌ای عنوان‌های ادبی در سه مجموعه

رابطه عنوان با متن، با رویکرد به عنصر تکرار

در ۸۱ شعر از مجموع ۱۷۱ شعر عنوان‌دار، عین عبارت یا کلمه در شعر تکرار شده است، که حدود ۴۷٪ شعرها را شامل می‌شود؛ اما این به معنی انسجام نداشتن باقی اشعار با عنوانشان نیست؛ زیرا:

۱. برخی از شعرها، متضمن مفهوم عنوان‌های شعری‌اند، بدون آنکه صورت ظاهری عنوان در متن آمده باشد. نمونه این اشعار را می‌توان در شعر سهراب سپهری یافت؛ به‌ویژه در «ما هیچ ما نگاه» در مجموعه هشت کتاب؛ مثل «بی‌روزها عروسک» که سپهری درباره عروسک دوران کودکی سخن می‌گوید و لفظی از عروسک در متن نمی‌آورد. گونه دیگر این شیوه، لغز یا چپستان است که از اوصاف به اصل مفهوم پی می‌بریم. دیگر نمونه این شیوه، توصیف صبح توسط دو حکیم پارسی‌گوی، فردوسی و نظامی، است. نمونه‌های شعری هراتی:

قیامت

دورتر آن سوتر / دایره مه در مه / ماه و خورشید به هم آغشته / کوه‌ها سرگردان، آشفته / و زمینش دیگر / و زمانش دیگر / آسمانش را خورشیدی نیست / چشم تا بگشایی / وسعتی ست وسیع / مثل اطراف عطش بی‌پایان / بهت از حاشیه چشمانت می‌ریزد / و تو می‌مانی تنها عریان / ابری نیست تو را سبز کند / و نه جویباری / تا مشربه را آب کنی / بادهایش به عطش می‌ماند / با صدایی که صدا نیست / تو را می‌خوانند / لب خاموش تو را / پاسخی هست به این / پرسش محتوم آیا؟ (هراتی، ۱۳۶۴: ۱۲۷-۱۳۸)

موضوع کاملاً در وصف قیامت است، بی آنکه سخن مستقیمی از آن رفته باشد.

دعوت

بیا روشن، بیا بی‌کینه باشیم
چو آه ساکتی در سینه باشیم
برای کثرت خورشید در خویش

بیا مثل دل آیین به باشیم (همان: ۱۷۴)

با آوردن فعل «بیا» ۳ مرتبه، نوعی تداعی عنوان دعوت را پدید می‌آورد.

نیایش‌واره‌ها (۱)

شب فرو می‌افتد/ و من تازه می‌شوم/ از اشتیاق بارش شبنم/ نیلوفرانه/ به آسمان دهان باز می‌کنم/ ای آفریننده شبنم و ابر/ آیا تشنگی مرا باران می‌دهی؟/ تقدیر چیست؟/ می‌خواهم از تو سرشار باشم (هراتی، ۱۳۶۷: ۵).
صبح شدن و دهان باز کردن به آسمان و بارش قطرات شبنم، همگی حاکی از مناجات بی‌واسطه سحرگاهی است که با تکرار نشدن در عنوان، نیایش از مضمون شعر قابل برداشت است.

شرح موارد حساس (۲)

ای بانیان غبارهای شبهه و وحشت/ دمنندگان شیپورهای شایعه/ شیپورهای کذب/ ای حنجره دیگران/ آن قدر که از تو بیمناکم/ از تو آفاق دست‌ها و آهن‌ها/ هرگز (همان: ۳۴).
عنوان سه شعر، «شرح موارد حساس» است که با شماره آمده‌اند. در درون متن هیچ اشاره‌ای به حساسیت موضوع نمی‌کند؛ ولی عنوان پیش از شروع متن، هشدار می‌دهد تا با دقت به متن نظر بیندازند.

خاطر

یادم آمد/ آن غروب سرد/ آفتاب گرم/ مثل نارنجی/ میان دست جنگل خفت/ آفتاب آن لحظه/ چون چشم شهیدان/ سبز بود و سرخ/ یادت هست؟ (هراتی، ۱۳۸۰: خاطره).
مضمون اصلی شعر، بیان یک خاطره از یک غروب است و «یادم آمد» و «یادت هست؟» اشاره به مرور خاطره است و خود شعر، خاطره است و نیازی برای تکرار دوباره عنوان نیست. تکرار عنوان در متن این اشعار، اثر ادبی را مبتذل می‌کند.
۲. گروهی از شعرها هستند که شاعر عنوان را نیاورده، ولی مترادف آن را در شعر به کار برده است، که تبادل عنوان می‌کند و نوعی تکرار عنوان تلقی می‌شود:

کسوف دل

سجادهام کجاست؟/ می‌خواهم از همیشه این اضطراب برخیزم/ این دل گرفتگی مداوم شاید/ تأثیر سایه من است/ که این سان/ گستاخ و سنگ‌وار/ بین خدا و دل ایستاده‌ام/ سجادهام کجاست؟ (هراتی، ۱۳۶۴: ۱۰۳).
کسوف یعنی گرفتگی خورشید یا ماه؛ اما شاعر با قوه خیال خود، آن را به دل نسبت داده است و با این تعبیر، دل به خورشید یا ماه مانند شده است و در متن به جای «کسوف دل»، از گرفتگی دل استفاده شده، که با استعاره مذکور، منطبق با عنوان است و گرفتگی دل خورشید/ ماه درست فهمیده می‌شود.

باران شکفته

تو ساده‌تر از سلام بودی، ای مرد
افتادگی تمام بودی، ای مرد
وقتی که شکوفه از لب می‌بارید
پیغمبر صد پیام بودی، ای مرد (همان: ۱۶۱)
شکوفه می‌بارید یعنی بارش شکوفه و در این ترکیب تشبیه «باران شکوفه» که عنوان شعر است، نیازمند تحلیل و تفسیر است.

آشنای شالیزار

دیشب مرگ آمد و او را برد/ شالیزار، سرت سبز و سلامت باد!/ آشنای تو رفت/ و داس کهنه خود را/ به درختی سبز کوید (هراتی، ۱۳۶۷: ۵۵-۵۶).
«آشنای تو» مرجع ضمیر شالیزار است و اگر اسم به جای ضمیر بیاید، دقیقاً عنوان تکرار خواهد شد و ضمیر، یکی از ابزار انسجام‌بخش متن در سطح دستوری است.

کشف آفتاب

به کشف مشرق خورشیدهای دیگر رفت/ هزار مرتبه از ابرها فراتر رفت (همان: ۹۳).
«مشرق خورشید» یعنی طلوع آن و طلوع، همان آمدن آفتاب است. هرچند در آثار هراتی آفتاب در معنی خورشید آمده است. لذا «کشف مشرق خورشید» همان عنوان شعر، «کشف آفتاب»، تواند بود.

جبهه به علاوه تو

جبهه با تو / مساوی ست با فتح / با دشت‌های شقایق / جبهه منهای تو هیچ معنا ندارد (هراتی، ۱۳۸۰). عنوان شعر «جبهه به علاوه تو» به نوعی دیگر در متن با عبارت «جبهه با تو» آمده است.

عنوان‌های تک‌کلمه با رویکرد حسی و انتزاعی

یکی از موضوعات درخور توجه در بررسی مجموعه نام‌های یک مجموعه، توجه به میزان گرایش صاحب اثر به ساحت ذهن و عین و توجه او به رابطه جهان درون و بیرون است؛ به گونه‌ای که گرایش هر شاعر به هر کدام از این دو بُعد می‌تواند یکی از عوامل تعیین‌کننده جایگاه سراینده در مکاتب ادبی محسوب شود. هر قدر توجه شاعر به امور انتزاعی بیشتر باشد، در احضار کلمات، بیشتر به امور ذهنی توجه دارد و از نظر مکتب‌های هنری هم در زمره سوررئالیست‌ها و رمانتیست‌ها محسوب می‌شود؛ و هر قدر میزان و بسامد کلمات عینی و محسوس در کلام و نوشتار او بیشتر باشد، نماینده گرایش او به مکتب رئالیست است. آن چیزی که در عنوان‌های انتخابی مجموعه اشعار سلمان هراتی درخور توجه است، بسامد بالای عنوان‌های ذات و حسی (objective) در برابر عنوان‌های ذهنی (subjective) و اسم معنی است؛ به این علت که اسامی ترکیبی در عنوان‌های شعری او اکثراً دارای بار معنایی انتزاعی و ادبی (چاشنی تخیل) است. در اینجا فقط به تحلیل عنوان‌های با ساخت تک‌کلمه پرداخته ایم؛ چرا که می‌تواند مبین مجموعه عنوان‌های دیگر با ساخت‌های غیر واژه‌ای هم باشد.

۳۰ مورد عنوان حسی، اشاره‌ای صریح است به طبیعت‌گرایی شاعر، که با وجود روح لطیف و زندگی فردی او در شمال ایران، پیش‌بینی‌شونده بود. بسامد این نوع واژگان در سایر عنوان‌های شعری او نیز مشهود است. عنوان‌های با ساخت انتزاعی، ۲۵ مورد است که ۱۵ مورد آنها، نیایش‌واره‌های او در آغاز دری به خانه خورشید است. در ذیل، جدول این دو ساخت در سه مجموعه می‌آید:

نام کتاب	عنوان تک‌کلمه	عنوان‌های حسی	عنوان‌های انتزاعی
از آسمان سبز	۲۲	۱۵	۷
دری به خانه خورشید	۲۵	۹	۱۶
از این ستاره تا آن ستاره	۸	۶	۲
جمع کل	۵۵	۳۰	۲۵

انسجام فرامتنی در آثار هراتی با رویکرد به نام‌شناسی

با توجه به بسامد و تعداد اشعار، تأمل در مجموعه این عناوین نشان می‌دهد که او با شگردی تازه، پیوندی بین شعرهای یک مجموعه با مجموعه دیگر ایجاد کرده است که می‌توان از آن به انسجام فرامتنی داخل مجموعه و بین چند مجموعه در حوزه معناشناسی نام‌ها تعبیر کرد.

الف. انسجام داخل مجموعه: عبارت است از عناوین یکسان که شاعر برای شعرها انتخاب کرده و نموده‌ای متفاوت احساسات و دریافت‌های شاعرانه از امری و یا جلوه‌های مختلف از مفهومی است.

۱. در مجموعه از آسمان سبز، «آرزو» در دو جا و البته با فاصله و بدون شماره مسلسل آمده است. اما عنوان «جنگلی» با شمارگان ۱ و ۲ در بخش رباعیات از پس یکدیگر آمده‌اند.

۲. در مجموعه دری به خانه خورشید، «نیایش‌واره‌ها» که در ۱۵ شماره مسلسل (۱-۱۵) از پس یکدیگر آمده‌اند؛ «شرح موارد حساس» با ۳ شماره پیاپی (۱-۳) مشخص شده‌اند و «شام غریبان» که ۵ شعر را شامل می‌شود و با شمارگان ۱-۵ معین شده‌اند. نوع دیگری از انسجام درون مجموعه، تکرار واژه است که در میان آثار سلمان، تنها مجموعه‌ای که واژگان، عناوین خاص خود را دارد و در عناوین سایر مجموعه‌ها نیامده، از آسمان سبز است. در زیر، به واژگان با بسامد اشاره می‌کنیم:

ردیف	واژه	تعداد
۱	دریا	۵
۲	با	۴
۳	دل	۴
۴	بی	۳
۵	جنگل	۳
۶	یاد	۳

۷	آب	۲
۸	آرزو	۲
۹	است	۲
۱۰	ترانه	۲
۱۱	تماشا	۲
۱۲	خط	۲
۱۳	درخت	۲
۱۴	دست	۲

در این جدول، «دریا» بیشترین بسامد را با ۵ مورد دارد، که نشان از تشخص این عنصر در ذهن شاعر است. این مجموعه، اشعار نخستین او را در بر دارد و هنوز او از شمال و دریا دور نیفتاده و هنوز توجهش به اوضاع شهر تهران معطوف نشده است. شاعر در عنوان‌های شعری دیگر آثارش به دریا اشاره نکرده است. حتی واژه «دل» که ۴ مرتبه آمده و در سایر مجموعه‌ها اصلاً نیامده است، در این اثر بسامد بالایی دارد. اگر فهرست واژگان فوق را برای کسی بخوانیم، بی‌گمان او از این مجموعه به یاد شمال و سرسبزی آن می‌افتد که خاطره‌آفرین و نشاط‌آور است و در میان آنها هیچ واژه اندوهناکی وجود ندارد.

ب. انسجام بین چند مجموعه: این انسجام کلامی را در دو سطح تکرار عنوان و واژگان، در ارتباط با هر سه مجموعه بررسی می‌کنیم.

۱. تکرار عین عنوان: در سه مجموعه، فقط یک عنوان مشترک «زندگی»، در مجموعه‌های دری به خانه خورشید و از این ستاره تا آن ستاره آمده است.

۲. تکرار واژه: واژگان مختلفی هستند که در عناوین مجموعه‌ها تکرار شده‌اند. در اینجا از بیان برخی عناصر زبانی تکرار شده در عناوین، چون حروف و افعال، پرهیز می‌کنیم و فقط اسم، صفت و ضمیر را می‌آوریم:

ردیف	واژه	از آسمان سبز	دری به خانه خورشید	از این ستاره تا آن ستاره	کل مجموعه‌ها
۱	تو	۸	۲	۱	۱۱
۲	بهار	۲	۴	—	۶
۳	عشق	۳	۳	—	۶
۴	آفتاب	۳	۱	—	۴
۵	من	۱	۲	۱	۴
۶	داغ	۱	۲	—	۳
۷	زمزمه	۱	۲	—	۳
۸	ستاره	—	۱	۲	۳
۹	انتظار	۱	۱	—	۲
۱۰	باران	۱	۱	—	۲
۱۱	باغ	۱	۱	—	۲
۱۲	پاسخ	۱	۱	—	۲
۱۳	جویبار	—	۱	۱	۲
۱۴	سپید	۱	—	۱	۲
۱۵	صبح	۱	—	۱	۲
۱۶	زندگی	—	۱	۱	۲
۱۷	گل	۱	۱	—	۲
۱۸	هزاره	۱	۱	—	۲
۱۹	هوا	۱	۱	—	۲

چنان که در نمودار بالا مشهود است، «تو»، با ۱۱ مرتبه تکرار، بیشترین بسامد را دارد و گویی شاعر با تعمد، مخاطب خویش را صدا می‌کند و یا او را همواره در کنار خویش می‌یابد. «بهار» و «عشق» با ۶ مورد و «آفتاب» با ۴ بار تکرار، از اسم‌های پربسامد بودند؛ گویی شاعر به مخاطب تأکید می‌کند که «تو» با «عشق» به «بهار» و ظهور «آفتاب» نظاره کن. در شعر هراتی، «بهار» تشخص معنایی می‌یابد و هم اشاره به انقلاب اسلامی ایران است و هم انقلاب آخر الزمان حضرت مهدی (عج). «آفتاب» نیز در متن‌ها و عنوان‌ها به صورت استعاری به کار رفته و استعاره از امام معصوم (ع) و یا اشاره به امام

خمینی^(۵) است. «عشق» را در سطح وسیع‌تر می‌توان علاقه و انتظار ظهور صاحب‌الزمان^(ع) دانست. دیگر عناصر تکرار شده، همه کلمات شادی‌آور و نشاط‌بخش هستند، به استثنای «داغ»، که آن هم در کنار گل سرخ، «داغ گل سرخ»، مظهر زیبایی و جمال گل سرخ است و گل سرخ نیز مظهر «شهید» است. اگر فهرست فوق را برای مخاطبی بخوانیم، بی‌درنگ به یاد فصل بهار و سرسبزی و خرمی آن می‌افتد. با محتوای شعری سلمان هراتی و واژگان مکرر در عنوان شعرهایش، روحیه پُرصلابت و منتظرش برای بهار عهد موعود به ذهن متبادر می‌شود که حقیقتاً چنین بود و با این رویکرد، انصافاً به درستی میان متن و عنوان‌ها انسجام و پیوند برقرار کرده است.

نتیجه

ساختار یک متن، همراه با انسجام و ارتباط اجزای تشکیل‌دهنده آن صورت می‌گیرد. سلمان هراتی از ارتباط درونی اجزای یک متن ادبی فراتر رفته و بین عنوان یک شعر و بدنه متن هم ایجاد ارتباط کلامی و معنایی کرده است. او در بین چند متن در یک مجموعه توانسته است ارتباط معنایی ایجاد کند. این ارتباط و پیوستگی را عنوان‌های انتخاب‌شده اشعار او به عهده گرفته‌اند. این مسئله نشان‌دهنده دقت بالای شاعر در انتخاب عنوان‌های شعری در مجموعه‌هایش است. او ذوق شاعری خویش را در عنوان‌ها نیز به کار برده و از استعاره و تشبیه و تشخیص در آنها بسیار بهره برده، که ژرف‌ساخت همه آنها تشبیه است که مبین قدرت خیال‌پردازی و نگاه تیز شاعر خوش‌قریحه است. بسامد عناصر طبیعی، به‌ویژه عناصر موجود در شمال کشور، حاکی از نگاه ظریف او به طبیعت و الهام‌گیری از آن است که حتی در نام‌های شعری هم که نشانگر افکار شاعر است، نمود یافته است. می‌توان گفت او شاعری آفاقی، برون‌گرا و اجتماعی بود. انسجام میان عنوان‌ها بیان‌کننده انسجام متن‌های اشعار است؛ چنان که گذشت، میان بدنه شعرهای هراتی با عنوان آنها انسجام وجود دارد.

جمعاً ۲۹ شعر با ۶ عنوان در آثار هراتی یافت شد، که با میانگین ۴/۸۳ مرتبه تکرار در اشعارش برجسته شده‌اند. در مجموعه از آسمان سبز، ۱۴ عنصر کلامی در عنوان‌ها ۳۸ مرتبه تکرار شده‌اند که میانگین آنها ۲/۷۱ است، که برای انسجام عنوان‌های یک مجموعه خوب است. ۳۱ عنصر کلامی در سطح عنوان‌های سه مجموعه، با ۱۲۴ مورد تکرار، با میانگین ۴ بار، از عوامل پیونددهنده عناوین به شمار می‌آیند. باری؛ انسجام در عنوان‌ها با متن شعر و میان خود عنوان‌ها، چه در یک مجموعه و چه در میان سه مجموعه وجود دارد، که می‌توان بی‌تردید پذیرفت که سلمان در انتخاب همه آن نام‌ها تفکر و نگاهی ژرف داشته است.

پی‌نوشت

- * استادیار دانشگاه پیام نور.
- ** استادیار دانشگاه پیام نور.
- *** کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی.

کتابنامه

- احمدی، بابک، ۱۳۷۰، ساختار و تأویل متن. تهران: نشر مرکز.
- ایگلتن، تری، ۱۳۶۸، پیش‌درآمدی بر نظریه ادبی. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر مرکز.
- تیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۳۶۶، غرر الحکم و دُرر الکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- خادمی کولایی، مهدی، ۱۳۸۵، پژوهشی در زندگی و شعر سلمان هراتی (آشنای شالیزار). چاپ اول، ساری: شلفین.
- سلدن، رامان، ۱۳۷۲، راهنمای ادبی معاصر. ترجمه عباس مخبر. تهران: نشر طرح نو.
- شفیعی، سیدضیاءالدین، ۱۳۷۳، سرود مرد غریب (یادنامه زنده‌یاد سلمان هراتی). چاپ اول، تهران: حوزه اندیشه و هنر اسلامی.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۸۶، زمینه اجتماعی شعر فارسی. تهران: اختران.
- هراتی، سلمان، ۱۳۶۴، از آسمان سبز. چاپ اول، تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- _____، ۱۳۶۷، دری به خانه خورشید. چاپ اول، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.
- _____، ۱۳۸۰، مجموعه کامل شعرها. چاپ اول، تهران: دفتر شعر جوان.
- Fowler, Roger; 1989. Linguistics and the Novel. Routledge: London.